

METODOLOŠKI PROBLEMI ISTRAŽIVANJA IZVANREDNIH I KRIZNIH SITUACIJA

Željko Buzov

Institut za društvena istraživanja
Sveučilišta u Zagrebu,
Zagreb, Amruševa 8/III

U prilogu se iznose osnovni teorijski i operacionalni problemi definiranja pojmova krizne situacije i nestandardnog ponašanja u specifičnim uvjetima. Autor u radu iznosi osnovne spoznaje do kojih se došlo u istraživačkom projektu »Ponašanje ljudi u izvanrednim i kriznim situacijama« koji se izrađuje u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu.

Kada i ako dođe do pojave »krizne situacije« veoma je bitno za socijalni sistem da novonastalu situaciju može interpretirati u odgovarajućem referentnom okviru postojećeg vrednosnog sistema pa tako i novu situaciju u njega integrirati.

Poseban problem predstavlja efikasno istraživanje kriznih i izvanrednih situacija. Prije svega, radi se o pokušajima istraživanja u potpunosti nepredvidljivih događaja pa se cijelo istraživanje pretvara u pokušaje iznalaženja što vjernijih rekonstrukcija od strane ispitanika. Zbog relativno nestandardne istraživačke situacije potrebno je veliku pažnju posvetiti izradi instrumenata istraživanja, prije svega upitniku. Dimenzije situacija koje ispituje upitnikom moraju osigurati visok nivo standardizacije i što je moguće viši stupanj komparabilnosti sa (eventualno) utvrđenim sličnim nalazima u drugim kružnim i izvanrednim situacijama.

Sociološko istraživanje izvanrednih i kriznih situacija mora riješiti dva metodološka problema, a to su: teorijsko i operacionalno definiranje pojma izvanredne i krizne situacije i nestandardno ponašanje i djelovanje nekih subjekata istraživanja i nekih istraživačkih postupaka.

1. Izvanredne i krizne situacije

Svaki socijalni sistem pozna mnogobrojne poremećaje u svom funkcioniranju. Najčešće oni su jednako proizvod osnovnog društvenog (proizvodnog)

odnosa i odgovarajuće socijalne strukture i socijalnog poretka kao i tzv. »normalne« društvene pojave. Može se reći da proturječnosti društvenih odnosa stvaraju i »ugrađuju« u društvo mnoštvo oblika koji postoje dok se god u pojedinim njegovim segmentima sukobljavaju društveni interesi i dok se god materijalizacija ciljeva društvene akcije odvija u korist interesa jednih, a protiv drugih.

Ipak, poremećajima u društvenom životu pristupa se na više načina. Službene ideologije (normativni vrijednosni sistemi) najčešće društvene poremećaje tretiraju kao nepoželjne i štetne, određuju društvenom poremećaju vrijednosno negativnu oznaku.

Moguć je i pristup koji se proklamira znanstvenim i koji tvrdi da zastupa univerzalne vrijednosti. S te pozicije ni jedno društvo ne može pretendirati na nepromjenjivost u vremenu pa pojava koja se vrijednosno označava kao negativna može biti, a često i jeste, samo jedan oblik društvene promjene. Naravno, nikad ne treba smetnuti s uma da »univerzalnost interesa«, na koju se poziva »znanstvena pozicija«, ne znači ništa više nego historijsku projekciju društvenog položaja one grupe čije interese znanost izražava.

Osim toga, poremećaji u društvenom životu mogu služiti razgrtanju unutrašnjih proturječnosti samog društva, pokazivati koliko je ono ispod historijskih mogućnosti humaniteta i racionalnosti. Na društvenim poremećajima mogu se vidjeti i mogućnosti i potrebe revolucionarne izmjene društva.

Poremećaji i disfunkcionalnosti u socijalnom sistemu stalna su i trajna pojava. Njihovo je prisustvo normalno i na neki način potrebno samom sistemu. Da nije poremećaja ne bi nad ljudima, osim socijalizacijskog oblikovanja bila potrebna nikakva socijalna kontrola. Kroz društvene poremećaje počinju mnogi procesi društvene promjene u nikad mirujućem društvu. Društveni poremećaji su i najslabija karika, na kojoj će se raspuknuti socijalni poredak.

U društvu se ipak može naglo i iznenada pojaviti poremećaj — disfunkcionalna varijabla koja prije nije postojala i koja se ističe nekim sasvim posebnim karakteristikama. Prvo, ona ne nosi u sebi nikakve osloboditeljske potencijale humanije i racionalnije budućnosti. Drugo, često je toliko drugačija da ne može biti ni pomisli da će je društvo ili bar neka grupa usvojiti ili barem tolerirati, a djeluje toliko snažno remetiteljski da je aparat socijalne kontrole (formalne i neformalne) ne može nikako podvrći i njene posljedice ublažiti.

Takav poremećaj izaziva u društvenoj grupi (najčešće je to neka komunalna ili regionalna zajednica), ili u cijelom društvu izvanrednu ili kriznu situaciju.

Njezina socijalna dinamika iskazuje se kao oblik redukcije (izvanredna situacija) ili suspenzije (krizna situacija) funkcioniranja pet bitnih segmenata ljudskog društva (grupe).

U »normalnim« društvenim prilikama u svakom društvu relativno samostalno i donekle u konkurenciji djeluje ovih pet funkcionalnih segmenata:

1. segment (socijalni subsistem) proizvodnje — raspodjele — razmjene — potrošnje;
2. segment (socijalni subsistem), socijalne participacije;

3. segment (socijalni subsistem) socijalne kontrole (formalne i neformalne);
4. segment (socijalni subsistem) socijalizacije (ovdje osim institucija odgoja, obrazovanja, preodgoja i resocijalizacije koje se funkcionalno donekle preklapaju sa socijalnom kontrolom spadaju i mediji masovnog informiranja, tj. svi oblici prenošenja i širenja socijalnog vrijednosnog sistema i ideologije);
5. segment (socijalni subsistem) »međusobne podrške« (tj. svi oblici solidarnosti i uzajamnosti, sistem socijalne zaštite i cjelokupna socijalna politika).

U »normalnim« prilikama tim se segmentima mijenja relativna važnost u socijalnom sistemu s tim da privredni sistem uvijek zadržava određenu relativnu prednost. U izvanrednoj ili kriznoj situaciji to se mijenja.

Kad u društvu nastaje situacija koju opisujemo kao izvanrednu, pojavljuju se veoma ozbiljni poremećaji u njegovu funkcioniranju, dolazi do redukcije funkcioniranja nekih od tih segmenata. Ali, značajka je izvanredne situacije u tome da je segment socijalne kontrole relativno ušćuvan i da može iskrisle poremećaje podvrći kontroli. Veoma je korisno za socijalni sistem ako je pri tome i segment socijalizacije dovoljno sačuvan i mobilan da novu situaciju može interpretirati u referentnom okviru postojećeg vrijednosnog sistema i takvu interpretaciju integrirati.

Krizna socijalna situacija nastaje kad dođe do suspenzije ili trajnog prekida djelovanja — funkcioniranja svih ili glavnih funkcionalnih segmenata. Što je broj suspendiranih segmenata veći i što je to stanje duže, to je krizna socijalna situacija teža i duža.

Izvanrednu i /ili kriznu socijalnu situaciju mogu izazvati prirodne pojave, tehnički faktori i socijalne pojave i procesi.

Prirodne pojave i tehničke pojave i procesi izazivaju izvanrednu i kriznu situaciju kad dođe do velikih elementarnih i tehnoloških nesreća.

Sa socijalno-psihološkog aspekta, krizna socijalna situacija nosi dva značajna obilježja: zajednica preživljava krizni šok, dolazi u stanje kolektivnog stresa, razvija se masovni osjećaj ugroženosti i opasnosti, pa zbog toga pripadnici više ne percipiraju socijalnu organizaciju kao sposobnu za ispunjavanje njihovih ciljeva i zadovoljavanje njihovih potreba. Nekim socijalnim indikatorima može se relativno pouzdano, iako ne suviše precizno, odrediti trajanje krizne situacije, što je uvjet razgraničavanja metodoloških postupaka na proučavanje društva prije krize, u krizi i poslije krize.

U izvanrednoj i /ili kriznoj situaciji uzrokovanoj prirodnom i tehnološkom nesrećom ne iskrsavaju do sada nikakve posebne dileme. Treći, socijalni uzročnik izaziva, također, kriznu socijalnu situaciju, ali više ne možemo bez dileme tvrditi da se dinamika odvija po istim principima, naprosto zato što kauzaltet pojave nije isti.

Zbog toga su moguća najmanje dva pristupa izvanrednoj i kriznoj situaciji uzrokovanoj socijalnim uzročnikom.

Može se dokazivati da je bez obzira na kauzalitet, izvanredna i krizna situacija uvijek socijalna situacija, uvijek socijalna kriza i da u principu ne bi trebalo odbaciti mogućnosti da je dinamika odvijanja u oba slučaja slična.

No, može se i inzistirati na radikalnoj različitosti kauzaliteta. Jer, izvanredna i krizna situacija uzrokovana prirodnom ili tehničkom nesrećom posljedice su izvanrednog unošenja nekog vanjskog elementa u socijalnu organizaciju.

To izaziva ozbiljne poremećaje, ali su i poremećaji i njihove posljedice plod slučajnog djelovanja uzročnih faktora u tom geografskom i socijalnom prostoru, pa ne može biti govora o nekom socijalnom smislu ili historijskoj intencionalnosti.

Socijalne pojave koje izazivaju u društvu krizu najčešće su proizvod socijalno-klasnih proturječnosti i širih poremećaja optimalno mogućeg ili idealno (ideološki) zacrtanog modela funkcioniranja društva. To događanje ima socijalni i historijski smisao i nosi naboj intencionalnosti.

Problem je svakako još dublji nego što je tu prikazano, ali je osnovna razlika u mogućim pristupima jasna. Tako izložen ne daje dovoljno mogućnosti za opredjeljivanje (ili eventualni kompromis, možda čak sintezu). Prije nego dobijemo empirijska istraživanja jugoslavenskog društva u krizi ne možemo biti sigurni koju bismo koncepciju radije odabrali.

Do tada, izložiti ćemo neka metodološka iskustva s istraživanjem izvanrednih i kriznih situacija uzrokovanih prirodnim i tehničkim faktorima*.

2. Problemi istraživanja

Empirijsko istraživanje izvanrednih i kriznih situacija mora riješiti probleme koji proizlaze iz prirode predmeta istraživanja (ljudska grupa ili društvo u krizi), ali i prevladati teškoće koje nameće sam karakter socijalnog istraživanja.

Izvanredna ili krizna situacija u socijalnom sistemu remeti njegovo normalno funkcioniranje, mijenja prioritete i nameće obavezu privremenog suspendiranja nekih uobičajenih funkcija. Među te funkcije, koje gube važnost dok se socijalni sistem bori da se održi, oporavi i obnovi veze s okolinom, svakako spadaju i socijalna istraživanja.

Znajući to i znajući koliko je malen društveni utjecaj socijalnih znanosti, valjda je jasno koliki se problemi postavljaju pred istraživača koji želi ishoditi sve potrebne »suglasnosti« da bi uopće mogao organizirati terensko istraživanje.

Istraživač u našim uvjetima taj problem može riješiti jedino ako multiplificira svoj utjecaj i utjecaj socijalne znanosti (pri čemu je to drugo praktički nemoguće), ili ako mu neka socijalna institucija krizom pogođenog socijalnog sistema ili njegove okoline »delegira« dio svog utjecaja. Ključno je pri tome da rečena institucija uživa konsenzusom priznati legitimitet, koji joj omogućava visok utjecaj u specifičnim, kriznim situacijama ili, općenito, u svim situacijama.

* Radi se o znanstvenoistraživačkom zadatku »Ponašanje ljudi u izvanrednim i kriznim situacijama« što ga provodi radna grupa za socijalnu patologiju Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Nosilac istraživanja je prof. dr Mladen Zvonrević a suradnici su mu mr Furio Radin i Zeljko Buzov.

Drugi problem je potpuna nepredvidljivost događaja. To istraživača prisiljava da čeka, pa ga trenutak organizacije terenskog istraživanja zatiče bez pripremljenog uzorka, bez poznavanja osobina populacije iz koje treba izabrati uzorak, potpuno nespremnog da kaže gdje, kada i kome će se desiti ono što mora istraživati.

Sasvim je specifična pozicija ispitanika. On u socijalnom istraživanju najčešće ostaje pasivan i anonimn sudionik a cjelokupni istraživački postupak i uputstvo koje se anketarima daje za organizaciju anketiranja usmjeren je na što je moguće precizniju kontrolu ispitanikovih reakcija i registriranje situacije.

Kad se, čak i nakon dužeg vremena, od ispitanika zahtijeva da rekonstruira svoje osjećaje i opiše svoje postupke tokom izuzetno upečatljivog događaja, a istovremeno ga se više ili manje rigidno podvrgava kontroliranoj situaciji sistematskog prikupljanja podataka, nameću mu se dva proturječna zahtjeva.

Rekonstrukcija događaja pobuđuje kod mnogih ispitanika velik emocionalni potencijal, koji on želi isprazniti i još jednom simbolički abreagirati na svoj način tj. svojim viđenjem, svojom pričom, svojim stavom.

Anketni upitnik pak unaprijed postavlja način na koji mora biti organizirano izlaganje. To se dešava kod svih anketnih istraživanja, ali istraživanja izvanrednih i kriznih situacija nameću problem izuzetno visokog emocionalnog angažmana ispitanika, koji, pritisnut između dva teško pomirljiva poriva, vrlo lako može tokom anketiranja biti frustriran. Iako su ispitanici najčešće kooperativni i vrlo rijetko odbijaju suradnju, ta dilema ostavlja u kasnijim fazama istraživanja potpuno nerješivu zagonetku. Nitko ne može reći da li je ta frustrativna situacija proizišla iz istovremene želje da se udovolji unutrašnjem porivu abreagiranja i vanjskom poticaju strukturiranja iskaza, utjecala na ispitanikove iskaze i ako jeste, koliko.

Te se teškoće mogu ublažiti, ako ne otkloniti, metodološkim postupkom standardizacije. Staro pravilo kaže: ako ne možeš uspostaviti kontrolu nad situacijom, uspostavi kontrolu nad istraživačkim instrumentima. Time imaš bar jedan element istraživanja standardiziran, a time osiguran bar dio prednosti i olakšica koje idu uz standardizirane postupke istraživanja. (Naravno, ni nedostatke ne možeš izbjeći.)

To je u našim istraživanjima i učinjeno. Upitnik koji se primjenjuje na stanovnicima teritorija pogođenog nesrećom standardno bilježi i mjeri slijedeće dimenzije situacije:

1. individualno-psihološke reakcije ispitanika za vrijeme kriznog šoka (afektivne, kognitivne itd.);
2. reakcije ispitanika poslije kriznog šoka;
3. reakcije ispitanikove socijalne okoline za vrijeme i poslije kriznog šoka;
4. ispitanikova procjena delovanja antikriznih službi;
5. zdravstvene, ekonomske i sociopsihološke posljedice djelovanja krizogenog faktora i izvanredne situacije;

6. set ispitanikovih stavova i vrijednosnih orijentacija za koje se procjenjuje da su relevantni za ponašanje u izvanrednoj i kriznoj situaciji;
7. glasine koje je ispitanik čuo i
8. bateriju standardnih nezavisnih obilježja.

Osim toga, poseban upitnik primjenjuje se na uzorku sudionika akcije pomoći i spašavanja (civilna zaštita, milicija, vatrogasci, zdravstvo itd.). Upitnik standardno registrira:

1. bateriju standardnih nezavisnih varijabli;
2. način obavještavanja i uzbunjivanja antikriznih službi;
3. brzinu obavještavanja i uzbunjivanja antikriznih službi;
4. brzinu odgovora na znak uzbune (brzinu mobilizacije);
5. brzinu organiziranja smišljene usmjerene na cilj djelatnosti antikriznih službi na mjestu nesreće;
6. tipove aktivnosti pripadnika antikriznih službi na mjestu nesreće;
7. procjenu ispitanika o osposobljenosti pripadnika antikriznih službi;
8. procjenu ispitanika o tehničkoj opremljenosti antikriznih službi;
9. registrirane glasine;
10. primjere dobrog djelovanja i
11. primjere lošeg djelovanja.

Tako standardizirani instrumenti primijenjeni su, uz minimalne varijacije, u svim dosadašnjim terenskim zahvatima (dva istraživanja ponašanja ljudi za vrijeme potresa, jedno za vrijeme orkanskog nevremena i jedno za vrijeme trajanja opasnosti od posljedica tehnološke nesreće). Usprkos tako različitim događajima, istraživanje je dovelo do usporedivih rezultata.

Teškoće što ih stvara nemogućnost poznavanja općih i specifičnih karakteristika populacije riješene su standardizacijom kvota uzorka (kvotni stratum, spola, dobi, razine obrazovanja u stalnim omjerima), dok se jedino veličina uzroka mijenja.

Tako je standardna tehnika primijenjena na istraživanje veoma dinamične socijalne pojave.

Ne ulazeći u potanju eksplikaciju tog pitanja, naglašavamo da je standardizacija istraživačke tehnike u slučaju koji opisujemo obavljena iz ovih razloga:

1. Svrha s kojom se istraživanje provodi je da se dobije odgovor na pitanje: **kako** se ljudi ponašaju u izvanrednim i kriznim situacijama?
2. Odgovor na to pitanje dobit će se kad se stvore teorijski i operacionalni modeli koji simuliraju ponašanje Jugoslavena u izvanrednim i kriznim situacijama. Radi stvaranja tih modela zahtijevaju se usporedivi podaci iz raznih situacija.
3. Zahtijeva se da taj model pruža **visoku vjerojatnost** da će se ljudi i u hipotetičkim budućim izvanrednim i kriznim situacijama ponašati sukladno simulaciji koju model nudi — ukoliko sve ostale okolnosti ostanu iste.
4. Prvo terensko istraživanje — koje je, između ostalog, imalo i karakter pilot-testa — pružilo je dovoljno empirijske evidencije da je tako struktu-

riran instrumentarij sposoban zadovoljiti tu svrhu («kako se ljudi ponašaju») i taj cilj (model ponašanja).

Postojala je i mogućnost primjene slobodnije strukturiranog instrumentarija. To nije potpuno izbjegnuto jer je za svaku istraživanu situaciju variran dio upitnika u skladu s njenim posebnim karakteristikama. Može se pretpostaviti da će najvrijedniji rezultat takvog postupka biti ipak relativno visok stupanj eksplanatorne vrijednosti instrumenata primijenjenih na prilično obimnom deskriptivnom materijalu.

Željko Buzov

Methodological Problems in Research of Extra-Ordinary and Crisis Situations.

SUMMARY

The paper deals with basic theoretical and operational problems in defining the concepts of crisis situations and non-standard behaviour in specific conditions. In his work the author exposes the basic findings reached in the course of the research project »Behaviour of people in extra-ordinary and crisis situations«, which is under way in the Institute for Social Research in Zagreb.

When and if a crisis situation occurs, it is important that the social system is capable of interpreting the new situation within the corresponding framework of the existing value system, thus incorporating into it the newly arisen situation.

Efficient research into crisis and extra-ordinary situations poses special problems. Firstly, since research into totally unforeseeable situations is attempted, the whole effort is turned to finding out the most authentic reconstructions from the participants. Due to the relatively non-standard research situation great attention has to be paid to the creation of the research instrument, such as the questionnaire. Dimensions of the situations covered by a quest — ionnaire must secure a high degree of standardisation and the highest possible degree of comparability with already established similar results in other crisis and extra-ordinary situations.

Translated by
V. V.